

Радчук О. В.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри слов'янських мов

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ЗНАЧУЩІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» У СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. Актуальність теми статті зумовлена значущістю цього поняття для носіїв будь-якої мови, у тому числі російської, що розглядається з позицій лінгвокогнітології та лінгвокультурології. У статті обґрунтовано значущість поняття «відсутність» для вивчення системи мови загалом у когнітивному аспекті. Дослідницьку увагу сфокусовано на методологічних засадах, що необхідні для аналізу поняття «відсутність». Вивчення наукової спадщини вітчизняних і закордонних мовознавців дає змогу, на думку дослідниці, розглянути різні методики минулого та сучасного мовознавства і поєднати історичний та психологічний вектори дослідження із соціокультурним. Авторкою надано пріоритет методології культурного трансферу, за допомогою якої, на її погляд, можна виявити лінгвоспецифічне та ідіонаціональне в способах репрезентації поняття «відсутність» у російській мові. Застосування етимологічних даних сприяє встановленню зв'язку в бінарній опозиції «відсутність – присутність», допомагає розглянути питання історичного розвитку та становлення поняття «відсутність» у російській мові. У статті описано факти існування цього поняття в невербальній комунікації та засоби передачі поняття «відсутність» за допомогою жестів, виявлено особливості реалізації поняття «відсутність» у пареміологічному фонді російської мови. У роботі вказано на наявність особливостей дериваційної експлікації поняття «відсутність» у російській мові. Дослідницею представлено класифікації семантичних типів поняття «відсутність» у граматиці російської мови: *повна відсутність, відновлювана відсутність, зникнення*. У статті описано таке граматичне явище, як суплетивізм, що також відбиває поняття «відсутність». Процес формування поняття «відсутність» у граматиці співвідноситься зі словозмінним суплетивізмом і квазісуплетивізмом. Висновки, зроблені авторкою, є важливим кроком у подальшому вивченні граматичних явищ мовної системи з когнітивних позицій.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, поняття «відсутність», мовна система, «дефектна» парадигма, паралінгвістичні засоби, лінгвокультурологія.

Постановка проблеми. Дослідження поняття «відсутність» у мовній системі й ступінь його вивченості в лінгвістиці свідчить, що ця проблема представлена в науковій літературі тільки у функціональному аспекті. Такий підхід не дає змогу дати відповіді на питання: чому вказане поняття має місце в системі мови, чому існують аномалії в мові й мовна система асиметрична?

Метою статті є доведення необхідності вивчення поняття «відсутність» у когнітивному аспекті, що дає змогу пояснити наявність порожніх клітинок у мовній будові. Це зумовлює актуальність поставленої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок того, що будь-яка мовна система заснована на взаємозалежності її елементів і описується за допомогою протиставлення певного атрибута наявності або відсутності, поняття «відсутність» має реалізацію на всіх рівнях мовної системи. Починаючи з фонологічних опозицій, розроблених праязкими структуралістами, лінгвісти розглянули парадигми мовних одиниць, що належать до основних і проміжних рівнів мовної системи. Однак національна специфіка кожної мови розкривається в неповних або так званих «дефектних» парадигмах, в яких відсутній певний елемент мовної структури. Так, наприклад, відсутність паралельних афіксів створює формування так званих «дефектних» парадигм, серед яких найбільш вивченими а російській мові є субстантивна і дієслівна неповні парадигми [1; 2].

Інтерес до дослідження дефектних парадигм підтримується і закордонними лінгвістами, про що свідчить наукова література з цієї проблематики. У книзі «Defective paradigms. Missing forms and what they tell us» (2010), авторами якої є М. Баєрман, Г.Дж. Корбетт, Д. Браун й інші вчені, представлено аналіз «дефектних» парадигм субстантивів, ад'єктивів і дієслів і прислівників [6]. Лінгвістами описано і проаналізовано граматичні моделі, що мають порушення з повноти представленості типів, у різних частинах мови на матеріалі англійської, шведської, французької, іспанської, латинської та угорської мов.

Білоруський лінгвіст Б.Ю. Норман на матеріалі російської мови звертається до проблеми неповної парадигми слова і виокремлює чотири випадки відсутності повноти парадигми: 1) відсутня окрема словоформа; 2) слово репрезентовано тільки однією словоформою; 3) не має повної реалізації грамема; 4) у лексико-семантичній групі слів не реалізується тільки одне граматичне значення. Розмежовуючи неповноту парадигми як мовне vs мовленнєве явища, мовознавець вказує на те, що немає чіткої межі між цими феноменами, а також акцентує на взаємозумовленості лексики і граматики, що впливає на неповноту парадигми слова, оскільки, за його словами, «лексичне значення бере участь у передачі інформації тільки в поєднанні з певними граматичними значеннями» [3, с. 13].

Означені нові тенденції на сучасному етапі вивчення мовної системи свідчать про те, що на всіх рівнях мовної системи простежується звернення до поняття «відсутність», однак таке звернення є фрагментарним і часто механічно замінюється поняттям «заперечення». Оскільки заперечення не виступає в ролі опозита наявності, а система опозицій побудована у співвідносних координатах за наявністю або відсутністю хоча б однієї з ознак описуваного елемента мовної системи, ми схиляємося до думки віддати пріоритет саме терміну *відсутність*

і в синхронному, і в діяхронічному дослідженні мовних фактів мови в когнітивному аспекті. Оскільки мовна система є гетерогенною, то і поняття «відсутність» не може бути репрезентовано однорідними елементами. Спирання на поняття «відсутність» передбачає комплексний підхід до опису структури системи мови, яка, з одного боку, може бути представлена в парадигматиці та синтагматиці, а з іншого боку – в ієрархічних і дериваційних відносинах. Звернення до поняття «відсутність» у процесі дослідження мовних одиниць різних стратумів мовної системи дає змогу виявити і позначити специфічні риси російської мови.

Оскільки в когнітивній лінгвістиці немає єдиного методу дослідження, вважаємо можливим поєднати методики минулого й сучасного мовознавства з метою формування методологічної бази дослідження поняття «відсутність». Вивчення наукової спадщини славіста П.О. Лавровського крізь призму когнітивно-дискурсивного аналізу дає змогу стверджувати, що сучасні методики моделювання історії мови розвинулися з порівняльно-історичних досліджень XIX століття, суттєвим джерелом яких стали лінгвістичні ідеї українського мовознавця [5].

Вагомим внеском у методологію мовознавства стало введення видатним вітчизняним ученим О.О. Потєбнею психологічного поняття апперцепції в мовознавство [4]. Подальша актуалізація ідей ученого про апперцепцію дає змогу розробити методику словотвірного аналізу репрезентантів поняття «відсутність» у когнітивному аспекті. Психічний процес апперцепції, що відбувається в мозку людини, закріплює вторинне сприйняття явищ навколишнього світу в нових номінаціях.

Грунтовного методологічного значення набувають ідеї мовної взаємодії українського мовознавця І.К. Білодіда у вивченні когнітивних процесів, оскільки методологія когнітивної лінгвістики охоплює мовознавчі та ментальні інтерпретації мовних явищ, що демонструють, з одного боку, взаємозумовленість та взаємозалежність споріднених слов'янських мов, а з іншого – самобутність кожної мови.

Однак взаємовплив мов спостерігається навіть при втраті контактного проживання носіїв, тому що від покоління до покоління зберігається основний фонд ментальних мовних репрезентацій. Мовна взаємодія як засіб пристосування до середовища і репрезентація знань у своїх ментальних системах відбивається в конкретних прикладах репрезентації поняття «відсутність». Кожне слово має свою історію виникнення і використання, що пов'язано з певним людським досвідом. Вивчення в конкретній мові певних випадків використання семантичної деривації як номінативного засобу наочно свідчить про давні традиції та загальні уявлення, що властиві тільки слов'янам стосовно побутових речей і предметів. Етнографічні приклади демонструють особливості перманентного контакту мов у лінгвокультурному і соціокультурному аспектах, тим самим встановлюючи відсутні зв'язки у сучасній мові. Це підтверджує вивчення етимології та порівняння значень сучасних значень слів у близькоспоріднених мовах.

Використання традиційних лінгвістичних методів аналізу (описового, структурно-семантичного), а також об'єднання психологічного та історичного векторів дослідження мовних явищ із соціокультурним розширює можливості об'єктивного вивчення задекларованої проблеми. Вважаємо, що серед сучасних підходів у вивченні мовних явищ особливої ваги набуває

поєднання традиційних та інноваційних методів дослідження мовних понять, до яких належить методологія культурного трансферу.

Методологія культурного трансферу передбачає вивчення передачі досвіду, накопичених знань від покоління до покоління, закріплення в мові значущих абстрактних понять з їх конкретною реалізацією в дискурсивній практиці. Ідея розмежування внутрішньокультурного і міжкультурного трансферу належить французьким лінгвістам, зокрема Мозе [7, с. 62–64]. Лінгвокультурний трансфер уявляється як синхронне і діяхронічне передання інформації в континуумі, що здійснюється різними способами комунікації. Одним із таких засобів є мова, за допомогою якої досягається розуміння як у конкретний історичний момент, так і передання інформації наступним поколінням. Мова і культура складаються в конкретному соціумі, мовні знаки (вербальні і невербальні) стають носіями етнічної значущості.

Теорія культурного трансферу передбачає використання різних методик для опису лінгвосеміотичних механізмів створення поняття «відсутність», передумов конструювання і перенесення змісту цього поняття. Таке конструювання може бути здійснено на основі вивчення смислових модифікацій і інтерпретацій слів з ядерною семою «відсутність», аналізу використання людиною слів і жестів, що виражають поняття «відсутність», у різних ситуаціях і сферах соціокультурної діяльності людини. Закріпленість в ідіоматичних виразах і різних типах дискурсу також дає змогу пізнати сутність досліджуваного поняття.

Методологія культурного трансферу відкриває нові аспекти різних інтерпретацій мовної репрезентації поняття «відсутність». Мова, будучи емпіричною базою, що має вербальну і невербальну матеріалізацію, дає змогу на основі аналізу вкраплення, інтерференції, гібридизації, трансформації смислів, застосувати методологію культурного трансферу. Розгляд різних векторів культурного трансферу поняття «відсутність» дає змогу найбільш повно, адекватно й системно описати його мовну представленість у різних типах дискурсу.

Застосування методології лінгвокультурного трансферу дає змогу виявити лінгвоспецифічні та ідіонаціональні своєрідності мовної репрезентації поняття «відсутність» у російській мові. Етимологічний екскурс опозитів *відсутність* – *присутність* дає змогу виявити розвиток та зміну семантики і граматичних форм указаних слів. Для носія російської мови поняття «відсутність» – «присутність» і «відсутність» – «наявність» є ґрунтовними як у філософському, так і в побутовому значенні. Такі опозити виявляють етимологічні корені та глибинні зв'язки з російськими словами: *суть*, *существовать*, *быть*, *бытие*, *наличие*, *лицо*. Ментальна значимість досліджуваних абстрактних понять зберігається із найдавніших часів до теперішнього часу. Підтвердженням цього можуть служити дані частоти використання лінгвальних репрезентантів абстрактних понять «відсутність» – «присутність».

Вважаємо, що актуальність генетичного зв'язку опозитів *відсутність* – *присутність* для когнітивного вивчення поняття «відсутність» і його лінгвальних репрезентацій у дискурсі очевидна. Також цілком логічно стверджувати те, що поняття «відсутність» висувається на перший план і набуває пріоритетної позиції в дослідженні зазначених абстракцій, оскільки це підтверджують наявні мовні ментальні репрезентації. Дослідження абстрактних понять «відсутність» – «присутність»

у парадигмі когнітивної лінгвістики пов'язане зі сприйняттям, усвідомленням та досвідом людини, що пізнає навколишній світ та саму себе.

Оскільки первинною презентацією абстрактних понять були паралінгвістичні засоби, виявлено когнітивні та лінгвокультурні особливості жестів, що передають поняття «відсутність» у російській мові. Зауважимо, що жести відіграють авторитетну роль у становленні людської свідомості та звукового мовлення. Мова жестів, із нашої точки зору, передає в концентрованому вигляді національно-культурні елементи реалій конкретного етносу. Проаналізувавши класифікації жестів, ми виокремили та подали опис паравербальних засобів, що репрезентують поняття «відсутність» у російській мові.

Анкетування студентської аудиторії і власні спостереження дали змогу виділити 11 жестів, що, на наш погляд, є репрезентантами поняття «відсутність» у російськомовному середовищі. До них належать: жест розведення рук у сторони, при якому кисті рук знаходяться долонями вгору (№ 1); жест повороту голови або тулуба вправо або вліво з метою пошуку чогось/когось (№ 2); жест, коли дитина закриває обличчя руками і тим самим показує дорослим, що її немає (№ 3); жест, коли дитина тримає руки над головою, показуючи будиночок (№ 4); жест з'єднання рук хрест-навхрест у зап'ястях із розкритими долонями (№ 5); жест, коли людина крутить пальцем біля скроні (№ 6); жест, коли людина показує дулю (№ 7); жест демонстративного вивертання порожніх кишень (№ 8); жест постукування кулаком по лобі або голові (№ 9); жест відстороненого руху рукою (частіше правою) з відкритою долонею, коли кисть практично перпендикулярна передпліччю (№ 10); жест прикладання вказівного пальця перпендикулярно губ, як прохання не шуміти, дотримуватися тиші (№ 11). Вказані жести репрезентують семантику відсутності в узагальненому вигляді, тобто немає чого завгодно взагалі, інші, навпаки, реалізують значення відсутності чогось конкретного.

Фольклорна репрезентація поняття «відсутність» не менш яскрава, ніж паравербальне подання цього поняття конкретним етносом. Лінгвокультурні особливості поняття «відсутність» виявлені в пареміях, національна специфіка якого в цих сталих зворотах російської мови може бути зrealізована лексико-семантичними та граматичними засобами. У пареміях поняття «відсутність» частіше виражене синкретичними засобами, що поєднують лексико-семантичні й синтаксичні чи морфологічні і синтаксичні засоби. Регулярна репрезентація прислів'їв безособовою синтаксичною конструкцією є свідченням того, що така модель посилює та підкреслює поняття «відсутність» у пареміях.

У лінгвістичній площині комунікації спостерігається поєднання невербальної та вербальної репрезентації поняття «відсутність». Супровід звукового мовлення жестикуляцією, на наш погляд, посилює вираження поняття «відсутність» емоційно та надає йому особливої експресії, а також виявляє національні специфічні риси.

В аналізі вербальних репрезентацій опозитів *відсутність* та *присутність* застосовано метод інтерпретації. У бінарній парі *відсутність* та *присутність*, за допомогою якої представлено дискурсивні змісти об'єктивної дійсності з урахуванням індивідуального сприйняття, провідним є поняття «відсутність», що має значний експланаторний потенціал. Лексичні засоби вираження поняття «відсутність» з'явилися тому, що

мовні прототипи *ні* та *без* семантично неповні, вони не виражають суб'єктивні нюанси, яких набули конкретні слова. Під впливом апперцепції утворюються вторинні номінації, що розкривають словотвірний потенціал префіксів *не-* та *без-* у російській мові в репрезентації поняття «відсутність», але інколи відбувається порушення механізму репрезентації сем «наявність» та «відсутність» під час формування значень еквівалентних ад'єктивів у російській та українській мовах.

У результаті проведення асоціативного експерименту виявлено граматичні лакуни, в яких сфокусовано поняття «відсутність». Оброблені відповіді респондентів стосувалися граматичних форм і граматичних категорій, що асоціюються з поняттям «відсутність» у мовній системі. Логічним підсумком спостережень стало те, що за допомогою психолінгвістичного експерименту можна пояснити лінгвокультурні та лінгвопсихологічні витоки граматичних універсалій, які містять поняття «відсутність».

Спираючись на історичні коментарі, виокремлено три семантичні типи поняття «відсутність» на рівні граматики російської мови: *повна відсутність*, *відновлювана відсутність*, *зникнення*. Вказані типи свідчать про те, що граматична система російської мови є відображенням змін у системі російської мови та своєрідної ментальності російського народу. Граматичні універсалії, що містять поняття «відсутність», мають лінгвокультурні та лінгвопсихологічні витоки.

Грамматичне явище суплетивізму як *відсутності* матеріальної повторюваності знака також пов'язано також із мовною ментальністю носіїв російської мови. Виявлення лінгвокультурних витоків виникнення таких форм сприяє розмежуванню словозмінного й словотвірного суплетивізму, системного представлення гетерогенних форм різних частин мови.

Грамматичне явище суплетивізму ми зараховуємо до особливого засобу репрезентації мовних знаків, що репрезентують поняття «відсутність». Прояви словозмінного та словотвірного суплетивізму (квзисуплетивізму) вказують на зв'язок розбіжності давніх форм мови із сучасними, що відбивається в ментальності етносу. Суплетивні форми слів наочно демонструють такі властивості мовного знаку, як довільність і лінійність. У довільності знаку відображається мовна ментальність носіїв мови, а лінійність встановлює рамки, обмеження для прояву першої ознаки в конкретній мовній системі.

Оскільки мова розвивається стихійно, схильна до впливу багатьох екстралінгвістичних факторів, в ній трапляються аномалії та відхилення, що відбиваються в матеріальній оболонці слів. Поняття «відсутність» якраз і є яскравим проявом мовної аномалії – непередбачуваної й до кінця не вивченої.

У мовній системі, як і в ментальній свідомості носіїв російської мови поняття «відсутність» частіше має негативну конотацію. Аналогічне подання поняття «відсутність» у системі мови пов'язане з тим, що відсутність будь-якої ознаки не дозволяє зарахувати таку мовну одиницю до певного класу, категорії, що передає негативну семантику, тобто не дає змоги мовній одиниці представляти більш значущий за статусом клас одиниць. Наприклад, відсутність ознаки предикативності не дає змоги розглядати словосполучення як одиницю одного порядку з реченням, оскільки предикативність є основною і першорядною ознакою останнього. Саме наявність зазначеної ознаки робить мовну одиницю предикативною, тобто робить належною до речення.

На наш погляд, необхідно враховувати те, що прояв поняття «відсутність» у системі мови, в цьому випадку російської, відображає в одних випадках абстракцію (інваріант), а в інших – конкретну реалію (варіант), будучи точкою перетину мови і думки. У певних контекстних реалізаціях поняття «відсутність» породжує новий концептуальний сенс і передає нові концептуальні знання.

Висновки. Тенденції, що визначають розвиток сучасного мовознавства, спрямовані на прагнення цілісного розуміння системи мови, одиниці якої когнітивно зумовлені. Виявлення когнітивно значущих опозицій у координатах наявність vs відсутність у системі російської мови дає змогу по-новому, з когнітивної точки зору, уявити систематизацію та упорядкування структурних елементів системи. Ми вважаємо, що за допомогою понять «наявність» – «відсутність» стає можливим когнітивний опис змісту мовних одиниць, конструкцій, моделей і їх мовних репрезентацій, що передають ментальні та культурні особливості носіїв російської мови.

Література:

1. Гурин Г.Б. Глаголы с неполной личной парадигмой в русском языке: на материале словарей : дис. ... канд. филол. наук. Петрозаводск, 2000. 178 с.
2. Дешеулина Л.Н. Дефектные парадигмы склонения имен существительных в русском языке : дис. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2009. 225 с.
3. Норман Б.Ю. О неполной парадигме слова. *Русский язык: система и функционирование* (к 90-летию БГУ и 85-летию профессора П.П. Шубы) Сборник материалов Международной научной конференции, 10–11 октября 2011 г. Минск, 2011. С. 13–23.
4. Радчук О.В. Актуалізація ідей О.О. Потебні про апперцепцію у когнітивній лінгвістиці. *Мовознавство*. 2015. № 6 (285). С. 72–81.
5. Радчук О.В., Учення П.О. Лавровського кризь призму когнітивно-дискурсивного аналізу. *Мовознавство*. 2018. № 4. С. 70–75.
6. Vaerman, M.; Corbett, G.; Brown, D. (2010). Defective paradigms. Missing forms and what they tell us. 230 p.
7. Moser, W. Pour une grammaire du concept de «transfert» appliqué au culturel. *Transfert. Exploration d'un champ conceptuel*. Université d'Ottawa, 2014. P. 49–77.

Radchuk O. The importance of researching of the exception the notion of “absence” in the Russian language system

Summary. The topicality of the article is predetermined by the researched notion importance for any language speakers, Russian included. The notion is under linguistic and cognitive and linguistic cultural positions. The article provides grounds for the significance of the notion of ‘absence’ for cognitive studies of a language as a whole. The author focuses her attention on the methodological foundations needed for the analysis of the notion of ‘absence’. In the researcher’s opinion, studying the scientific inheritance of domestic and foreign linguists makes it possible to consider different methods of the past and contemporary linguistics and unite historical and psychological research vectors with sociocultural. The author recognizes the priority of the methodology of cultural transfer with the help of which it is possible, from her point of view, to reveal lingual specifics and national ideas in the means of representing the notion of ‘absence’ in Russian. Application of the etymological data facilitates establishing the relations within the binary opposition *absence – presence* and exploring the issues of historical development of the notion of ‘absence’ in the Russian language. The article describes the facts of this notion existence in non-verbal communication and the means of representing the notion of ‘absence’ with the help of gestures, as well as traces the features of the notion of absence realization in the Russian paremiological fund. The research indicates the availability of specific derivational explication of the notion of ‘absence’ in Russian. The author classifies the semantic types of the notion of ‘absence’ in Russian grammar as follows: *complete absence, restorable absence, and disappearance*. The article also deals with such grammatical phenomenon as suppletivity that also reflects the notion of ‘absence’. The development of the notion absence in grammar is elated to word changing suppletivity and quasisuppletivity. The author’s conclusions are an important step in further studies of the language system grammatical phenomena from a cognitive point of view.

Key words: cognitive linguistics, the notion of ‘absence’, language system, defective paradigm, paralinguistic means, linguoculturology.